

ЛИТЕРАТУРА

1. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 86 с.
2. Карасик В. И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000.
3. Карасик В.И. Ритуальный дискурс// Жанры речи. – Саратов: Колледж, 2002.
4. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК«Гнозис», 2003.
5. Миронова Н. Н. оценочный дискурс: проблемы семантического анализа // Изв. РАН, Сер. Лит. И яз. - №4. – т. 56. – 1997. – С.52-59.
6. Усманова А.Р. Дискурсия, дискурс // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – С. 240.
7. Фуко М. Археология знания. – М.,1996. – С. 47-96.
8. Gill S.D. Beyond «the primitive»: The religions of nonliterature peoples. – Prentice-Hall, 1982.

УДК 81'371(045)

Тімоніна А.Ю.
(Маріуполь, Україна)

ПОНЯТТЯ СИМВОЛ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ОСМИСЛЕННЯ В ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

У статті здійснено спробу проаналізувати та узагальнити існуючі підходи до визначення такого суперечливого та складного поняття як символ. Розглядається тлумачення символу з загальнофілософської та лінгвістичної точок зору.

Ключові слова: символ, поняття, символічне значення.

В статті осуцествляється попытка проаналізувати і обобщити существующие подходы к определению такого неоднозначного и сложного понятия как символ. Рассматривается трактовка символа с общеполософской и лингвистической точек зрения.

Ключевые слова: символ, понятие, символическое значение.

The article presents an attempt to analyze and generalize existing approaches to the definition of such a diverse and difficult notion as symbol. The understanding of symbol is given from general-philosophic and linguistic points of view.

Key words: symbol, notion, symbolic meaning.

Дослідженню символів приділялося багато уваги різноманітними вченими (Н. В. Абрамкіною, Т. Г. Грушевицькою, І. С. Живіцькою, І. Кантом, Е. Кассіером, М. І. Костомаровим, О. Ф. Лосевим, Ю. М. Лотманом, В. А. Масловою, О. О. Потебнею, П. О. Флоренським, О. В. Шелестюк та іншими), це зумовило неоднозначність тракту-

© Тімоніна А.Ю., 2012

вання цього поняття. Для нашого дослідження є **актуальним** проведення аналізу теоретичних джерел з **метою** визначення підходів до розуміння того, що саме мається на увазі під поняттям *символ*. **Завданням** даної статті є узагальнення варіантів трактування поняття *символ* з урахуванням загально-філософських та лінгвістичних особливостей.

Прийнято вважати, що людина стала користуватися мовою символів, як тільки вимовила перше слово. Протягом всієї історії людина використовувала свою здатність розпізнавати і дізнаватися абстрактні зображення – знаки та символи – для застереження, керівництва, вказівки напрямку і передачі інформації. Змінювався час, змінювалися і символи, аналізуючи символи якими користуються люди.

Н. В. Абрамкіна зауважує, що символи зародилися у доісторичну добу, а деякі навіть разом із виникненням людства. Символи були мовою для первісної людини, ними “записувалися” традиції, обряди, цінності культури, передавався досвід [1: 117].

У філософії *символ* трактується як «здатність матеріальних речей, подій, а також чуттєвих образів висловлювати ідеальний зміст, відмінний від безпосереднього, чуттєво-тілесного буття» [2: 276]. З точки зору культурології *символ* розглядається як універсальна категорія культури, і відповідно культура є символічно значущою діяльністю.

Символ в семіотиці, філософії, лінгвістиці тощо прийнято розуміти як «знак, який припускає використання свого первинного змісту як форми для іншого змісту, свого роду конгломерат рівноцінних значень» [3: 96 - 97].

Однак, з іншого боку, знак – це самостійний елемент культурних універсалій. Логічніше було б визначити *символ* як надання чому-небудь визначного змісту що відрізняється від самого змісту. В *символі* цим «іншим», значенням, змістом є «цінність» [4: 135].

«Виникнувши у глибокій давнині, проходячи крізь багато віків, відбиваючи зміни релігій і світосприймань, лежачи в самій основі національного менталітету, національних культур, символи є не просто знаками. І навіть не просто знаками культури», - зауважує Н. Фрай [5: 7].

Символ як універсальне загальнофілософське поняття у художній системі, не зважаючи на його різні походження й функціонування, стає фактом відповідної словесно-художньої реальності або словесної творчості взагалі, своєрідним конструктором, поза яким не можна уявити конкретної мистецької дійсності як цілості [6: 5].

Враховуючи неоднозначність трактування *символу*, наведемо ряд теоретичних положень, дефініцій, характерних висловлювань, що суттєво доповнюють зазначене вище. Конкретизацію поняття *символ* можна знайти в статтях словника. «*Символ* – це умовне позначення якогось предмета, поняття або явища; це художній образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття тощо; умовне позначення якої-небудь означеної величини, поняття, запроваджене певною наукою» [7: 174-175].

«Новейший философский словарь» подає таку дефініцію: «*символ* (грец. symbolon – знак, впізнавана прикмета: symballo – з'єдную, порівнюю, зіштовхую) – в широкому розумінні поняття, що фіксує здатність матеріальних речей, подій, чуттєвих образів виражати (у контексті соціокультурних аксіологічних шкал) ідеальні змісти, відмінні від їх безпосереднього чуттєво-тілесного буття» [8: 899].

Символічним є таке слово чи образ, значення якого виходить за межі конкретного, безпосереднього, називних і не піддається точному визначенню чи поясненню. Коли розум намагається осягнути якийсь символ, то неминує приходити до ідей, що знахо-

диться за межами логіки. Символ містить в собі більше, ніж його очевидне і відразу приходить на розум значення.

Г. В. Ф. Гегель розглядав символістичне як найменш розвинену форму виявлення художньої творчості. На його думку, *символ* – це закінчений тип художнього спостереження та втілення ідеї. Його можна розглядати як певний знак, у якому зв'язок між сутністю та її вираженням цілком взаємопов'язані. Як зазначає філософ: «У символі ми насамперед маємо фігуру, образ, які вже самі по собі викликають у нас уявлення про щось безпосередньо існуюче» [9: 157].

І. Гете вдало передав основне у символі. Науковець визначає, що *символ* є неоднозначним поняттям. У ньому ми повинні розрізнити смисл і вираження цього символу. Перший є уявленням, а другий – чуттєвим існуванням або образом. Символ передає смисл у стані немов би закінченому, який допускає велику кількість інтерпретацій, і пояснення цього смислу носить динамічний характер [9: 212].

Проблему *символу* у сучасному її вигляді поставив І. Кант. Дослідник говорить про те, що інтуїтивний спосіб уявлення можливий або як схема, або як символ. Схема у кантівському розумінні – це адекватне вербальне репродукування розсудливого розуміння. А символ виникає у спробі наглядно зобразити діяльність розуму, коли під поняття, яке розуміється тільки розумом і якому не може відповідати ніяке чуттєве споглядання, підводиться таке споглядання. Символ здійснює нездійсненне. Він дає лише побічне зображення поняття шляхом будь-якої аналогії.

Ідучи шляхом, який вказав І. Кант, Е. Кассірер прийшов до висновку, що основним засобом людської розмови, і ширше – культурної діяльності є *символ*. Саме символу німецький філософ надавав таку універсальну роль у житті людини, що пропонував замість визначення останньої як «розумної тварини» називати «твариною символотворчою».

Основні ідеї «Філософії символічних форм» Е. Кассірера полягають у тому, що культурна діяльність людини представляє собою особливу галузь і протистойть діяльності «природній», відповідно, основним засобом цієї культурної діяльності є *символ*, людина мешкає переважно не у природничому, а у культурному середовищі, тобто у світі символів. Однак, тільки спочатку символотворчість могла бути пов'язана із «зовнішньою» реальністю. Поступово символ починає означати інші символи, починається своєрідна ланцюгова реакція символотворчості [10: 49].

Одним із перших, хто досить ґрунтовно дослідив проблему *символу*, його природу й сутність, був О. Ф. Лосєв. На думку вченого, у філософії *символ* – це граничне узагальнення речі або явища, злиття форм зовнішнього і внутрішнього, при якому означається нерозривно з означуваним, але з іншого боку, не отожднюється з ним. «Будь-який символ є живим відбиттям дійсності, по-друге, він піддається тій або іншій розумовій обробці, по-третє, він стає найгострішим знаряддям перероблення самої дійсності» [9: 14].

Системно розробляючи логіку, структуру та діалектику символу, О. Ф. Лосєв вказує, що символ є принципом нескінченного становлення, конструювання, він «є та узагальнена значеннева міць предмета, що, розкладаючись у нескінченний ряд, осмислює собою й всю нескінченність приватних предметів, змістом яких вона є» [9: 46]. Загальну структурно-семантичну характеристику, або логіку символу, філософ розкриває за допомогою певних принципів, до яких можна віднести те, що символ речі є відбитком речі у свідомості людини, тобто символ несе у собі специфічний зміст, «для нас будь-який символ є

обов'язково символ чого-небудь, тобто якогось буття, якоїсь реальності, якоїсь дійсності» [9: 21]; символ речі є її узагальненим образом; «символ речі є її закон і в результаті цього закону певна її впорядкованість, її ідейно-образне оформлення» [9: 25]. Іншими словами можна сказати, що символ є оформленням ідейно-образної структури речі.

Для нашого дослідження важливим є співвіднесення символу із змістом культурної інформації, яку він передає. О. Ф. Лосєв стверджував, що *символ* містить в собі узагальнений принцип подальшого розгортання згорнутого в ньому змісті, тобто *символ* може розглядатися як специфічний фактор соціокультурного кодування інформації і одночасно – як механізм передачі цієї інформації [11].

На думку М. К. Мамардашвілі та О. М. П'ятигорського символи закорінені своїм змістом у людській свідомості. При такому розгляді вони постають «як те, що одним кінцем занурене в цей визначений зміст свідомості, а іншим – у психічну екзистенцію. Тобто сама матерія символу обов'язково в якомусь трансформованому, дивно несхожому на свою конкретність вигляді міститься і в свідомості» [12: 129].

Символи існують для того, «щоб розширити наше знання про нас самих, тобто про культуру, про власну психіку, про власну поведінку ...» [12: 101]. У такому аспекті сама інтерпретація може мати подвійне дешифрування: «з одного боку – як експозиція символів, що слугують до пізнання суб'єктом себе у своїх об'єктивних та універсальних властивостях», а «з іншого – як знак включеності суб'єкта в ситуацію, що має об'єктивний усвідомлений зміст. І тут символ виступатиме в якості первинного символу, який є речовинним інструментом включення у свідомість, водночас, в першій інтерпретації будемо мати справу з псевдо символами, тобто з речами, які мають символічне значення в ідеологічній або в іншій вторинній системі інтерпретації» [12: 138].

Звернемо увагу, що П. О. Флоренський також стверджував символічну природу своїх естетичних поглядів, розглядав *символ* як основоположну категорію гносеології пізнання. Символ для вченого – це сходження від явища до сутності. П. О. Флоренський трактує символи як сутнісні образи, інтерпретація яких пов'язана з інтуїцією, прозрінням, натхненням. Художні символи – це вершина прояву природи символів. Вони взаємодіють з релігійними та філософськими, в них укладена невичерпна смислова глибина, бо подібна форма символічного вираження передбачає широкий спектр асоціативних можливостей для розкриття «духовних сутностей» [13: 14].

М. І. Костомаров досліджував питання походження та еволюції символіки як образного відбиття народного духу, народного мислення і подав таку дефініцію: *символ* – це образне вираження моральних ідей через фізичну природу причому цим предметам надається більш чи менш визначена духовна властивість. Будучи відображенням народного світогляду, символіка, на думку М. І. Костомарова, є і «продовженням звичайної релігії», «міфи і символи зумовлюють і взаємно утворюють самі себе» [14: 440].

Слідом за О. В. Шелестюк під мовним *символом* ми розуміємо «багатозмістовний конвенціональний мотивований знак. Первинне і вторинне значення в символі об'єднуються під загальним означенням» [15: 5]. Важливими властивостями символу, на думку О. В. Шелестюк, є образність, вмотивованість, комплексність змісту і рівноправність прямого і переносного значення, іманентна багатозначність, архетиповість, убудованість до структури вторинних знакових систем, а також універсальність в різних культурах.

Ціннісна значущість символу – це нероздільний сплав інтелектуального, ідейного початку та емоційної оцінки. Думка та відчуття в символі мають узагальнений характер. Вони виступають в якості конструктивного принципу, закону, що визначають безкінечну множину власного виявлення символічного змісту. Невичерпність змісту символу визначає його змістовну глибину та перспективу. Під час тлумачення символу завжди залишається “іраціональний” залишок, тобто такий, що не дозволяє певного та закінченого словесного вираження. В цьому відношенні символ нагадує загадку, задачу, що не мають відповіді. Ця відповідь не дана, а задана [4: 135].

Символ – це поняття, яке фіксує здатність матеріальних речей, подій, почуттєвих образів виражати ідеальний зміст, який відрізняється від їх дійсного тілесного буття [16: 674].

Не зважаючи на багатоаспектний підхід до проблеми вивчення символу, незаперечним є той факт, що *символ* – це один з усталених елементів культури. За Ю. М. Лотманом “*символ* є важливим механізмом пам’яті культури», оскільки він пронизує зріз культури з архаїчного минулого у майбутнє. Утворюючи константний набір символів в діяхронії, символ формує пам’ять про самого себе, яка не дає змогу розглядати культуру в хронологічно ізольованих прошарках. Саме єдність основного набору домінуючих символів та тривалість пам’яті про них визначають національні та ареальні межі культури [17: 12]. Крім того, тривалість культурного життя символу корелюється з культурним контекстом, тобто, з одного боку, він трансформується під впливом контексту, з іншого боку, він трансформує контекст. Зазначені співвідношення віддзеркалюються на функціонуванні символу в текстах, що призводить до десимволізації, або ресимволізації [17: 13]. Відтак, під десимволізацією розуміється процес невілювання символічного значення, що призводить до зниження статусу лексичної одиниці від символу до реалії, а в деяких випадках й до терміну. Відповідно ресимволізація – це процес в зворотному напрямку, повернення символічного значення, або зсув від реалії до символу. Результат процесів десимволізації та ресимволізації простежується в лінгвокраїнознавчих словниках, які без сумнівів належать до текстів культури, оскільки мета даного лексикографічного видання постає в тому, щоб вивчати мову через культуру [17: 8].

Досліджуючи «слово», зокрема його структуру, внутрішню форму, О. О. Потебня відзначав характерну для останньої з моменту виникнення властивість символічності. Символізм, – писав учений, – від початків людської мови відрізняє її від звуків тварин і вигуків. Слово – орган думки і неодмінна умова всього подальшого розвитку світу й себе. “Тільки з точки зору мови можна привести символи до порядку, що відповідає уявленню народу” [18: 8]. Оскільки внаслідок лексичного збагачення мови затемнював виражене словом первісне враження, виникла потреба відновлення власного значення слова. Останнє й стало, вважає О. О. Потебня, однією з причин утворення символів. Вчений визначив три основні відношення символу до означуваного: порівняння, протиставлення і відношення причинне. Вчений розглядав *символ* не лише як стилістичну категорію, а й як продукт культурно-історичного розвитку людства, пов’язаний із мовою світоглядом, пізнанням світу; він вважав *символ* не тільки явищем мови, міфології, але і явищем усної художньої творчості в її родово-видових трансформаціях, жанровій специфіці динаміці.

У теорії символу О. О. Потебні велика роль належить уявленню – головній ознаці, яке виступає зв’язком образу із значенням. Образи, різноманітні за сукупністю своїх

ознак можуть бути тотожні за уявленням (чи точками, з яких розглядаються) і значенням; той самий образ може мати різні, іноді протилежні, значення, інакше кажучи, може розглядатися застосовуватися із стількох точок зору, скільки в ньому ознак. О. О. Потєбня виявив «методологічне правило: для вивчення розподіляти символи не тільки за образами..., але й за уявленнями в їх зв'язку – тобто за паралельними рядами уявлень» [19: 42]. Також вчений говорив, що *символ* – насамперед знак, але тільки в певному смислі може йти мова про їхню синонімічність, адже не кожен знак є символом.

За словами М. П. Кочергана, *слово-символ* – це «максимально узагальнене значення на основі образної конденсації змісту. *Символ* – явище специфічно національне. Семантика символу виявляється лише в контексті світоглядної традиції певного народу, через що носій іншої культури не може декодувати символ. Процес створення символу тісно пов'язаний із співвідношенням у мовній одиниці денотативної та фонової інформації, причому фонова інформація переважає» [20: 16].

Метафорично видається точка зору В. А. Маслової: «*Слово-символ* – це свого роду «банк даних», який можна уявити собі у вигляді спіралі, тобто кіл, які ніби заховані одне в одне і переходять одне в одне. Це семантична спіраль символу, яка включає в себе широкий спектр значень, починаючи від імпліцитних (схованих, потенційних), тобто ніяк не виражених у слові, але які є невід'ємною його частиною, і закінчуючи шкалою семантичних субтипів (замісників), тобто запрограмованою заміною одного значення іншим [21: 97-98].

Т. Г. Грушевицька під *символом* має на увазі як знакові зображення, так і образи, у які закладений крім поверхневого, первинного, і більш глибокий смисл, аналогія, значення [22: 7]. Під *символом* вона розуміє слово, яке вживається як самостійно, так і у складі стійких словесних комплексів, яке викликає у свідомості носіїв мови характерні для даної мови стійкі закріплені образні асоціації.

Розкриття значення символів проходить у формі їх денотації і конотації. І. С. Живіцька зазначає, що денотація – це значення символу, яке визнається більшістю людей у даній культурі. Конотація – вторинні асоціації, які поділяють лише деякі члени даного суспільства. З огляду на це, конотації завжди суб'єктивні і експресивні за своєю природою. Символи породжуються стійкими асоціаціями, які тісно пов'язані з матеріальною і духовною культурою народу. Символізації підлягають, в першу чергу, назви найбільш звичних і знайомих людині реалій: явищ природи, частин тіла людини, знарядь праці, предметів побуту, тварин і рослин, що цілком пояснюється характером їхніх денотатів [23: 273].

Конотативний компонент значення лексеми неоднорідний за своєю структурою, він включає в себе «сукупність семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знак, лексичному понятті або про деякі властивості і якості об'єктів, для позначення яких вживається дане слово-значення» [24: 108]. Однією з найважливіших функцій конотації є передача культурної інформації, що асоціюється у мовного колективу з даними словесним знаком. Крім основного значення слово може співвідноситися з певним глибинним змістом, який реконструюється, в рамках певної культурної парадигми. М. Г. Комлев наводить наступні приклади: слово *голуб* викликає асоціації не тільки з уявленнями про відому породу птахів, але і з такими семантичними «приростами», що базуються на текстах національної та світової культури, як «ідеальні (ідилічні) подружні взаємини», «ніжність», «лагідніс

ть», «мир», «вісник», «Святий Дух» тощо. На нашу думку, «значення» такого роду можна назвати символічним компонентом семантики слова, які представляють собою серцевину культурного (фонового) компонента конотації [24: 116-119] і властивим як мовно, так і мовному рівню. Зрозуміло, в процесі слововживання говорить може експлікувати і свої особисті асоціації, своє власне емоційно-оцінне ставлення до позначається об'єкту, але саме загальномовне конотація стає вираженням національної культурної спадщини.

Отож, *символ* – це «форма виразу і передачі духовного змісту культури через певні матеріальні предмети чи спеціально створювані образи й дії, що виступають як знаки цього змісту» [25: 578].

Таким чином, визначимо, що поняттям *символом* називають термін, назву, знак або навіть образ, у якого крім свого загальнономовного є ще й особливе додаткове значення, що несе нову, невідому інформацію. Наші подальші дослідження будуть спрямовані на виділення та аналіз національно-культурного компоненту символів, що використовуються у фольклорному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамкіна Н. В., Строкіна С. П. Теорія символу у сучасному літературознавстві : общественно-политическая литература / Н. В. Абрамкіна, С. П. Строкіна // Вестник СевГТУ : сб. науч. тр. / Севастоп. гос. техн. ун-т. – Севастополь : Изд-во Севастоп. нац. техн. ун-та, 2008. – Вып. 89: Филология. – С. 117-120.
2. Символ // Словарь западной философии. – М., 1991. – С. 270-280.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
4. Недугова И. А. Символы культуры // Мультикультуральная современность: Урал – Россия – Мир: материалы XII Всероссийской научно-практической конференции Гуманитарного ун-та : Доклады / Редкол.: Л. А. Закс и др.: В 2 т. – Екатеринбург: Гуманитарный ун-т, 2009. – Т. 1. – 776с.
5. Frye N. The Stubborn Structure: Essays on Criticism and Society / N. Frye. – Ithaca: Cornell Univ. Press, 1970. – 316 p.
6. Василько З. С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні [Текст] : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Василько З. С. ; НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 2003. – 261 с.
7. Словник української мови. – Т.9. – К., 1978. – С.174-175.
8. Новейший философский словарь. – 2-е изд., переработ, и дополн. – Минск : Интерпрессервис: Книжный Дом. 2001. – 1280 с.
9. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1976. – 367 с.
10. Cassirer E. An Essay on Man; An Introduction to a Philosophy of Human Culture / E. Cassirer. – New Haven: Yale Univ. Press, 1944. – 237 p.
11. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 479 с.
12. Мамардашвили М. К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М. : Школа «Языки русской культуры». 1997. – 224 с.

13. Флоренский П. А. Особенное: из воспоминаний П.А. Флоренского / Сост. и вступ. ст. А.В. Гульги. – М. : Моск. Рабочий, 1990. – 46 с.
14. Костомаров Н. И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества / Собр.соч. Н.И. Костомарова. – Кн.8. – Т.21. – СПб., 1905, – 440 с.
15. Шелестюк Е. Семантика художественного образа и символа. М., 1998. – С. 5.
16. Всемирная энциклопедия: Философия XX век / Гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2002. – С. 674.
17. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры / Ю. М. Лотман // Избранные статьи. Т.1. – Таллинн, 1992. – 533 с.
18. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной; поэзии. - Харьков, 1860. – С.8.
19. Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Т.1. – Варшава, 1883. – С.42.
20. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу // Мовознавство. – 2004. – № 5 – 6. – С. 12-22.
21. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию / В.А. Маслова. М. : Наследие, 1997. – 208 с.
22. Грушевицкая Т.Г. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, А.П. Садохин; под ред. А.П. Садохина. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2002. – 352 с.
23. Живіцька І. Символ як стереотипізоване явище культури (на матеріалі українських паремій) // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.Винниченка. – Серія: Філологічні науки (мовознавство) Вип. 81(3). – Кіровоград : КДПУ, 2009. – С. 271-275.
24. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М. : УРСС, 2003. – 192 с.
25. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис. 2002. – 742 с.